

Yusif QAZIYEV
*276 saylı orta məktəbin müəllimi,
əməkdar müəllim, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

NATAMAM ORTA VƏ ORTA MƏKTƏBLƏRİN KİTABXANALARI

(Azərbaycanda məktəb kitabxanalarının inkişaf tarixindən)

Açar sözlər: kitabxana, Azərbaycan, xidmət, məktəb kitabxanası, cəmiyyət.

Ключевые слова: библиотека, Азербайджан, служба, школьная библиотека, общество.

Key words: library, Azerbaijan, service, school library, community.

1864-cü il Nizamnaməsinə əsasən XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanda natamam orta və orta məktəblər açılıb və onların nəzdində əsaslı və şagird kitabxanaları təşkil edilirdi. Sonra isə uzaq şəhər və kəndlərdən gəlmiş şagirdlərin dərslərinə yaxşı hazırlaşmalarına kömək etmək məqsədi ilə məktəblərin nəzdində pansion kitabxanaları, kasıb şagirdlər üçün dərslilər və kitab anbarı, sinif rəhbərlərinin təşəbbüsü ilə kiçik sinif kitabxanaları da təşkil edilirdi (1).

1 sentyabr 1865-ci ildə ilk dəfə Bakıda 4 sinifli ali məktəbin əsasında təşkil edilmiş Bakı realnı progimnaziyası bu tip məktəblərdən idi (2). 1865-ci ildə onun əsaslı kitabxanasında 583 adda, 1325 nüsxə kitab, pansion kitabxanasında 2 qlobus, Korablevin bir dənə Rusiya xəritəsi, Sidovun xəritələri, şagird kitabxanasında müxtəlif kitablar (sayı məlum deyildir), 2 böyük qlobus, Sidovun coğrafiya xəritələrindən bir nüsxə, 1 nüsxə ibtidai oxunun tədrisi üçün səyyar əlifba vardır (3). 1868-ci ildə isə progimnaziyanın əsaslı kitabxanasında 746 adda, şagird kitabxanasında 212 manat 27 qəpik dəyərində 99 adda kitab vardır. Şagird kitabxanasında olan kitablardan 6-sı əsaslı kitabxanadan gətirilmiş, 19-u direktor və müəllimlər tərəfindən, 12-i progimnaziyanın pansionçu şagirdləri tərəfindən verilmiş tamaşalardan əldə edilmiş pulun hesabına, 2-i pansionun yetirmələrdən birinin hesabına, 36-ı tədris vəsaitlərinin hesabına, qalanları 4 sinifli ali məktəbinin şagird kitabxanasından əldə edilmişdir (4).

Bakı realnı məktəbinin əsaslı kitabxanası başqa məktəblərə nisbətən zəngin idi. Bununla bərabər kitabxananın hər il əldə etdiyi kitabların sayı QTD-nin (Qafqaz Tədris dairəsi) başqa məktəb kitabxanalarından üstünlük təşkil edirdi. Ancaq şagird kitabxanasında sinifdən xaric mütaliə

üçün kitablar azlıq təşkil edirdi. Buna görə kitabxanada şagirdlərin yaş dərəcələrinə müvafiq mütaliə kitablarının siyahısının tərtibi tələb olunurdu (QTD-nin 1881-ci il sərəncamı. T. 1881, №2-Bakı realnı məktəblərinə dair 1880-ci il hesabatı, səh.3).

Progimnaziyanın kitabxanası əlverişli otaqda yerləşirdi. Belə ki, progimnaziyanın direktorunun 2 iyun 1867-ci ildə QTD-ə yazdığı məktubunda qeyd edilirdi: “Kitabxana, fizika və təbiət kabineti yuxarı mərtəbədə yerləşdirilmişdir. Progimnaziyanın kitabxanaçı ştatına il ərzində 120 manat pul verilirdi və il ərzində tədris vəsaitlərinə 400 manat pul xərcləməyə icazə verilirdi(5).

İyul 1870-ci ildə Gəncə qəza məktəbi əsasında təşkil edilmiş Gəncə klassik gimnaziyaya çevrildi (ход учебного дела на Кавказ. С. 1802 по 1880 года, Т. 1881). 1878-ci ilin 1 yanvarında əsaslı kitabxanada 443 adda, 1341 nüsxə, 660 manat dəyərində, şagird kitabxanasında 226 adda 367 nüsxə kitab vardır. Şagirdlərin sayı isə 214 (hazırlıq sinfində 95, I sinifdə 52, II sinifdə 32, III sinifdə 21, IV sinifdə 14) nəfər olmuşdur(6). Kitabxananın kitab fondu ilbəlil artırdı. Əsaslı kitabxana yalnız 1883-cü ildə 1000 manat dəyərində kitab əldə etmişdir. Əldə etdiyi kitablar riyaziyyata, qədim dillərə və pedaqogikaya aid idi ki, bununla Gəncə gimnaziyası QTD-ə daxil olan gimnaziya icərisində üstünlük təşkil edirdi (7). Dərsliklərdən geniş sahədə səmərəli istifadə edilirdi. Kitabxana ayrı ucqar bir sinifdə yerləşirdi. Kitabxana mərkəzi qəzet və jurnallara abunəçi idi, o, 1878-ci ildə 21 adda dövrü mətbuat alırdı(8).

1874-cü ilin 9 sentyabrında Bakı Mariya qadın gimnaziyası və 1881-ci ilin 20 sentyabrında Şuşa realnı məktəbi açılıb, onların nəzdində kitabxanalar təşkil edildi. 1882-ci ildə Şuşa məktəbinin kitabxanasında 2116 manat dəyərində kitab vardır. Yalnız 1883-cü ildə kitabxana 833 manat dəyərində kitab əldə etmişdir. Ümumiyyətlə, kitabxanaların kitab fondu kəmiyyət və keyfiyyətcə zəif olmuşdur. Ancaq sonralardan vəziyyət bir qədər yaxşılaşmışdır. Belə ki, QTD popeçitelinin 1884-cü il hesabatında deyilirdi: “Ümumiyyətlə, Dairənin bütün kitabxanaları təlim-tərbiyənin düzgün gedişi üçün yararlı olan, keyfiyyətcə təlim və tədrisin, həmçinin müəllim və şagirdlərin tələbini təmin edən kifayət qədər sayda əsərlərə malikdirlər (9)”.

Beləliklə, XIX əsrin sonunda 7, XX əsrin II onilliyində 18 natamam orta və orta məktəb kitabxanası fəaliyyətdə idi. Kitabxanaların kitab fondu ilbəlil artmışdır. 1884-cü ildə fəaliyyətdə olan 4 kitabxana cəmi 22305 manat dəyərində, 4895 adda, 12153 nüsxə, 1900-cü ildə 7 kitabxanada 67107 manat dəyərində, 24153 adda, 51552 nüsxə, 1902-ci ildə 8 kitabxanada 77612 manat dəyərində, 29076 adda 60985 nüsxə, 1913-cü ildə 18 kitabxana 130752 manat dəyərində 54764 adda, 109906

nüsxə kitab olmuşdur. Həmin illər üzrə şagirdlərin sayı-1256, -3649, -4596, -7114 nəfər olmuşdur(10).

Digər tip məktəb kitabxanaları kimi orta məktəb kitabxanalarının kitab fondu ictimaiyyətin və fərdi şəxslərin yardımı ilə də artırdı. QTD-nin 1871-ci il hesabatında Bakı realnı gimnaziyası haqqında deyilirdi: “Valideynlərdən biri Şuşkiy Pupko Bakı gimnaziyasının təntənəli yığıncağı günü oğlunun orada (gimnaziyada-Y.Q.) təhsil aldığına görə razılıq əlaməti kimi ona (gimnaziyaya-Y.Q.) hədiyyə olaraq özünün mühüm kitabxanasını gətirmişdir. Mən gimnaziyanın müsəlman şagirdlərindən birini, Osman Qoma Məmmədli məmnuniyyətlə xatırlayıram: təəssüf ki, vəfat etmişdir.

O, kiçik ianə toplanışında ona (gimnaziya-Y.Q.) 5 kitab gətirmişdir” (11). Fərdi şəxslər məktəblərə nəinki kitab, paltar və digər əşyalarla yardım edirdilər, onlar hətta bina ilə yardım göstərirdilər. Məsələn, 1864-cü ilin 2 aprelində Zaqatala qadın məktəbi açılarkən Mayor Mahmud Ağa Həsən Ağa oğlu öz 2 evini məktəb binası üçün həmişəlik vermişdir (12).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda məktəblərə ictimaiyyət tərəfindən edilən kömək QTD-ə daxil olan başqa quberniya və qəzalarından xüsusilə fərqlənirdi. Belə ki, 1871-ci il hesabatına görə ictimaiyyət tərəfindən kömək olmadığı üçün Tiflis və Stavropol pansionları bağlanmışdır. Daha sonra hesabatda deyilir: “Ancaq Bakıda gimnaziyanın köməkçi müəssisələrinin işi müqayisə edilməz dərəcədə yaxşıdır: iki fərdi şəxs gimnaziyanın müdiriyyətinin razılığı ilə yanlarında ümumi şagird yataqxanası açmışlar, orada valideynlər 14 gimnaziyaçı yerləşdirmişlər”(13).Həmçinin QTD-nin 1882-ci il hesabatında deyilirdi: “Tərkibi 125 nəfərdən ibarət olan şagirdlərə Bakı kömək cəmiyyəti təhsil haqqına, tədris vəsaitləri və kitabların alınmasına, paltar, ayaqqabı və digər vəsaitlərə cəmi 3658 manat xərcləmişdi. Eyski 336 manat, Vladiqafqaz isə 700 manat xərcləmişdi”(14).

Kitabxanalarda olan kitablar köhnə idi. Kitab və dərsliklər yeni nəşrləri ilə nadir vaxtlarda əvəz edilirdi. XIX əsrin 80-ci illəri ərzində yalnız Şuşa realnı məktəbinin kitabxanasında olan dərsliklərdən bir neçəsi yenisi ilə əvəz edilmişdir: tərsimi həndəsə, mexanika, alman dili, I və II siniflər üçün bir neçə dərslik(15).

Təlim işinin səmərəliyini yüksəltməkdə natamam orta və orta məktəb kitabxanalarının qarşısında aşağıdakı vəzifələr olurdu.

1. Kitabxanalar müntəzəm olaraq öz kitab fondunu zənginləşdirməli, müəllimlər pedaqoji metodiki, didaktiki və dövrü mətbuatla şagirdlərin dərslik və müxtəlif yaş dərəcəsinə uyğun sinifdən xaric mütaliə üçün yararlı kitablarla təmin etməli, tədris işinə yaxından kömək göstərməli idi.

Bu vəzifənin həyata keçməsi üçün XMN-nin 30 iyul 1871-ci ildə qəbul etdiyi orta məktəblər haqqındakı Nizamnaməsinin 70 və 74-cü paragrafinin tələbinə uyğun olaraq kitabxanalar kitabları fənn müəllimlərinin siyahısına əsasən məktəblərin pedaqoji sovetlərində təsdiq edilmiş siyahı üzrə əldə edirdilər.

Lakin 1873 və 1874-cü il yoxlamalarından aydın olmuşdur ki, kitabxanalarda, xüsusən şagird kitabxanalarında dərsliklər və sinifdən-xaric müəllim üçün mövcud olan kitablar heç də yararlı deyildir. Ona görə XMN kitabxanalara kitabların verilməsini Nazirliyin nəzdində Elmi Komitəyə, pedaqoji Sovetə və ya Tədris Dairə İdarəsinə tapşırırdı (16).

Mənbələrin birində deyilirdi: Pedaqoji Sovetlərin üzvlərinin nə vaxtları, nə imkanları vardır, nə də vəzifəsi deyilirdi ki, cari ədəbiyyatı izləsinlər, fənlər üzrə yeni çıxan əsərləri oxusunlar, nə də şagirdlərin tələbinə uyğun olduğunu qiymətləndirə bilsinlər...(16)

Nəhayət, XMN-nin Elmi Komitəsi 28 iyun 1883-cü ildə orta məktəb kitabxanaları üçün kitabların seçilməsini və şagirdlərə kitab verilməsini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bildi:

a) Məsləhət görülür ki, məktəblərdə kitabların elmi və tədris əhəmiyyəti nəzərə alınaraq və eyni növlü kitablar başqaları ilə müqayisə edilərək, pedaqoqların fikri ilə layiqli və istifadəsi üstün tutulan kitablar təqdim olunsun.

b) Öz məzmun və ifadəsi ilə təlimin məqsəd və tələbini ödəyən bilən kitabların seçilməsi tövsiyə olunur. Ancaq onların məzmunu eyni şəkildən olan bir çox başqa kitablarla bir səviyyədə olsun.

c) İmkansız şərait yaranarsa, məzmun və ifadəsində bəzi nöqsanlar olan kitabların seçilib istifadə edilməsinə o halda icazə verilir ki, onlar heç olmasa müəyyən qədər faydalı olsun.

Lakin demək olar ki, çar Rusiyasının bütün məktəblərində şagirdlərin sinifdən və məktəbdən-xaric müəllimi üçün seçilən kitabların şagirdlərin yaş dərəcəsinə uyğun olması, məzmunca keyfiyyətli olması bütün dövrlərdə heç də adi vəziyyətdə olmamışdır. Ona görə yenə də QTD-ə daxil olan orta məktəb müdirlərinin 1903-cü ilin dekabrında Tiflisdə çağırılmış iclasında deyilirdi: "Tədris işindən sonra sinifdən-xaric müəllimi təhsil vasitələri sırasında ən mühüm əhəmiyyəti vardır və o əqli münasibətlərdə çox qüvvətli təsir göstərir. Ona görə bütün müəllimlər və sinif rəhbərləri əxlaq tərbiyəsinin əsas anlayışlarından baş çıxarması, müəllim üçün ciddi və tam müvafiq tərbiyə məqsədi gütən kitabların seçilməsinə lap ciddi diqqət yetirməli, öz təcrübə və nüfuzlarından istifadə edərək əqlin hərtərəfli inkişafına kömək göstərməlidirlər(17).

2. Şəhər məktəb kitabxanalarında olduğu kimi sinifdən və məktəbdən-xaric müəllimə vəsaitləri şagirdlərin estetik və əqli tərbiyələrinin

formalaşmasına və inkişaf etdirilməsinə yaxından kömək etmək vəzifəsi irəli sürülürdü.

Qeyd edilən vəzifənin həyata keçməsi üçün məktəblərdə bütün müəllim kollektivinin köməyi ilə rəhbərliyi ilə kütləvi-mədəni tədbirlər həyata keçirilirdi.

3.Sinifdən və məktəbdənxaric müəllimləri bütün fənlər üzrə təşkil etmək, şagirdlərin müəllimlərini sinifdə verilən dərslər materialının möhkəmləndirilməsi və dərinləşdirilməsi işinə xidmət etdirmək(17a)

Bu vəzifənin dürüst yerinə yetirilməsi məqsədi ilə kitabxanada fənlərə dair müəllimlər kitabları fənn müəllimlərinin sərəncamına verilir.

Dövrü mətbuatda deyilirdi: “İşin müvəffəqiyyətli aparılması üçün onların (fənn müəllimlərinin-Y.Q.) hər birinin sərəncamında öz fənninə aid ədəbiyyatın olması vacibdir ki, onlar dərslərdə keçilənləri müvafiq əsərlərlə genişləndirsinlər(18). Bu fikir qeyd edilən məqsədə uyğun həyata keçirdi. Belə ki, fənn müəllimləri və həmçinin sinif rəhbərləri fənlər üzrə şagirdlərin sinifdən və məktəbdənxaric müəllimlərinə rəhbərlik etdirildilər.

Şagirdlərin məktəbdənxaric müəllimlərində sinif rəhbərləri daha böyük rol oynayırdılar. Onlar ailələrə və yataqxanalara müntəzəm baş çəkib, valideynlərə pedaqoji mərifətlər aşılayıb, şagirdlərin məktəbdənxaric bütün işləri ilə halı olurdular. Mənbələrin birində deyilirdi: “Şagirdlərin məktəb və məktəbdənxaric həyatlarının normal istiqamətləri üçün zəruri tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə sinif rəhbərləri nəinki şəxsi mənzillərdə, eləcə də ailələrinin və qohumlarının yanında yaşayan şagirdlərə baş çəkirdilər, bununla himayəsində olan şagirdlərin valideynləri ilə əlaqəyə girirdilər (19).

4. Şagirdlərin müəllimlərini müntəzəm və ardıcıl aparmaq, şagirdlərdə müəllimlərə maraq oyatmaq, müəllim prosesində təhsil və tərbiyəvi əhəmiyyət güdmək.

Qeyd edilən vəzifənin yerinə yetirilməsində QTD-ə daxil olan bütün orta məktəblər içərisində Gümrü (Aleksandropol) kimi gimnaziyasının təbiət, tarix və gigiyena müəllimi N.S.T.Saakovun işi daha məqsədəuyğun idi. O, şagirdlərin müəllimlərini ardıcıl, müntəzəm və sistemli aparmaq üçün şagirdlərə həftədə 2 saat müəllim dərsi təşkil edirdi. Şagirdlərin məşğələlərə davamiyyəti məcburi idi(18a). Məşğələdə oxunacaq və oxunmuş kitablar barədə söhbət və digər əməli işlər təşkil edilirdi. O, şagirdlərdə müəllimlərə maraq oyatmaq, onları müəllimlərə alışıdırmaq və müəllim prosesində təhsil və tərbiyəvi əhəmiyyət güdmək məqsədi ilə III sinifdən başlayaraq kitab tədavülü vaxtı hər bir şagirdə oxuduğu kitabın məzmununa dair aşağıdakı sualdan ibarət yazılı məlumat da tələb edirdi:

1. Oxunmuş əsərin qısa şərhı. 2. İştirak edən şəxslərdən kimlər xoşuna gəlir, kimlər gəlmir və nə üçün? 3. Müəllif öz əsərində bizə nə demək istəyir (18b). Bununla bərabər, o, şagirdlərin mütaliəsini istiqamətləndirmək üçün sinif kitabxanasında olan kitabların qısa məzmunu ilə bərabər siyahısını və mütaliyə dair təlimat tərtib edib divara vururdu. Təlimatda hansı kitabları oxumaq, necə oxumaq, oxu prosesində ən çox nələrə fikir vermək və sair məsləhətlər qeyd edilirdi(18c). Bu nümunəvi iş QTD-ə daxil olan natamam orta və orta məktəblərdə həyata keçirilməsinə çalışırdı.

Natamam orta və orta məktəb kitabxanalarının qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrlə bağlı olaraq kitabxanalarda məktəb kollektivinin rəhbərliyi ilə aşağıdakı işlər aparılırdı: kitab tədavülü, mütaliə məşğələləri, qıraətlər, kitab müzakirələri, söhbətlər, ədəbi-bədii gecələr, səhərciklər, teatr tamaşaları, oxunmuş əsərlərə dair şagird rəyləri və konspektlər tərtibi idi ki, bu sonrakı 2 iş şəhər məktəb kitabxanalarında təsadüf edilmir. Ümumiyyətlə, natamam orta və orta məktəb kitabxanalarının apardığı işlərin məzmun və forması şəhər məktəb kitabxanalarının apardığı işlərin məzmun və formasından fərqlənərək kəmiyyət və keyfiyyətə üstün idi.

Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında 7, XX əsrin əvvəllərində isə 18 natamam orta və orta məktəblərdə fəaliyyət göstərən kitabxanaların qarşısında aşağıdakı vəzifələr dururdu: kitab fondunu zənginləşdirmək; müəllimləri pedaqoji, metodiki, psixoloji ədəbiyyatla təmin etmək; sinifdən və məktəbdənxaric mütaliə vasitəsilə şagirdlərin estetik və əqli tərbiyəsinin formalaşması və inkişaf etdirilməsinə yaxından kömək etmək; sinifdən və məktəbdənxaric mütaliəni bütün fənlər üzrə təşkil edib, tədris materialının möhkəmləndirilməsinə və dərinləşdirilməsinə nail olmaq; şagird mütaliəsini müntəzəm və ardıcıl aparmaq (17b).

Qeyd edilən vəzifələr aşağıdakı iş üsulları ilə yerinə yetirilirdi: kitabxana xidmətləri, ədəbi bədii qıraətlər, mədəni-kütləvi tədbirlər və teatr tamaşaları, gecələr və səhərciklər, oxunmuş əsərə dair söhbətlər və onların məzmununun nəql etdirilməsi, mütaliə edilmiş əsərlərə dair konspekt və referat yazmaq.

Kitab tədavülü və sinifdənxaric mütaliənin təşkili işi bütün məktəb kitabxanalarında mövcud idi. Ancaq Bakı gimnaziyasında bu iş daha səmərəli aparılırdı. Gimnaziyanın kitabxanası bacarıqlı əllərə tapşırılırdı. Burada şagirdlərin sinifdənxaric mütaliəsinə daha böyük əhəmiyyət verirdilər. Hətta xarici dillərdə olan kitabların da mütaliəsi təşkil edilirdi. Təsadüfi deyildir ki, QTD popeçitelinin 1868-ci il hesabatında deyilirdi:” Kitabxanaya gimnaziyanın inspektoru müdirlik edir və o, həm də mütaliədə şagirdlərə rəhbərlik edir, mən bu haqda qeyd etməkdən çəkinirəm

ki, onun rəhbərliyi altında 4-cü sinif şagirdlərindən bəziləri kitabxanada olan fransız dilində bir neçə uşaq povestlərini oxumuşlar” (20).

Qadın gimnaziya və progimnaziyalarında şagirdlərə kitabxana xidməti işinin təşkili sonradan belə qurulurdu: “Gimnaziya və progimnaziyaların şagird kitabxanaları pedaqoji şuralar tərəfindən xüsusi seçilmiş şəxslərin müdirliyi altında idi, onlar tədris müəssisələrinin kasıblığı üzündən öz əmək haqlarına xüsusi mükafat alırdılar. Bəzi gimnaziyalarda aşağı siniflər üçün olan kitablar ayrı-ayrı siniflərin rəhbərliyi arasında bölüşdürülmüşdür, onlar kitabların mübadiləsini idarə edirdilər; yuxarı siniflər üçün olan kitablar isə tədris fənlərinin müəllimləri arasında bölüşdürmüşdür (21).

Burası da maraqlıdır ki, şagirdlərdə müstəqil işləmək bacarığı əldə etmək məqsədi ilə QTD-nin bir çox qabaqcıl natamam orta və orta məktəblərinin sinif kitabxanalarında kitab tədavülünə fəal şagirdlər rəhbərlik edirdi(18ç).

Sinifdən xaric qiraətlər realni məktəblərin və gimnaziyaların ibtidai siniflərində daha yaxşı aparılırdı. Burada qiraətin forması izahlı oxu idi. Oxu prosesində çətin sözlər aydınlaşdırılırdı. Qiraətin təşkilində asandan çətinə prinsipi əsas tutulurdu: əvvəlcə kiçik təmsillər, sonra mürəkkəb hekayə və nağılların qiraətinə başlanırdı. O cümlədən elm və coğrafiya yeniliklərinə dair mətbuatda çap edilən məqalələrin də qiraəti keçirilirdi. Məktəbdə sinifdən xaric aparılan qiraət yekunlaşdırılaraq oxunmuş material barədə sual-cavab və söhbət aparılırdı və bəzən də şagirdlərə tapşırıq verilirdi ki, oxuduqları materialın məzmununu evdə yazıb gətirsinlər. Növbəti məşğələdə onun nəticəsi yoxlanılırdı. Siniflər üzrə sinifdən xaric təşkil edilmiş belə qiraətlərin təlim işində böyük rolu olurdu. Əvvələn, kitabxanada olan kitabların məzmunu ilə müətləə etməyən şagirdlər də tanış olurdu; ikincisi, yerli(rus olmayan) şagirdlərin oxu prosesində etdikləri avaz, üslub, tələffüs səhvləkləri düzəldilirdi ki, bunun da rus dilini öyrənmək üçün şagirdlərə böyük köməyi olurdu (18d).

QTD-nin qabaqcıl məktəblərində, I və II siniflərdə sinifdən xaric alışırdılar. Artıq III sinifdə ev oxusu üçün şagirdlərə kitabxanada sinif və fənn müəllimlərinin razılığı ilə kitablar verilirdi və şagirdlərin müətləə keyfiyyətinə dair uçot vərəqi təşkil edilirdi (18e).

Sinifdən xaric qiraət məşğələlərində və məktəbdən xaric müətləədə rus və xarici dillərin şagirdlər tərəfindən mükəmməl öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Lakin xarici dillərdə olan kitabların şagirdlər tərəfindən müətləə edilməsi yalnız xarici dilləri öyrənmək məqsədi güdmürdü. Burada digər fənlərin də mükəmməl öyrənilməsi məqsədi nəzərdə tutulurdu. Belə ki, 70-ci illərdə orta məktəblərdə tədris edilən fənlərə dair müətləə kitabları rus dilində çatışmırdı. Lazım gəlirdi ki,

şagirdlər müəliə prosesində xarici dillərdə(alman və fransız) olan kitablardan da istifadə etsinlər. Onlar oxuduqları əsərə dair xarici dillərdə ifadə yazırdılar. Bununla şagirdlər nəinki müstəqil fəaliyyət vərdişi qazanırdılar, həmçinin öyrənilən dillərdə ədəbiyyatdan istifadə etmək bacarığı əldə edirdilər ki, bununla bu və ya digər dilin tədris məqsədi həyata keçirdi (22).

Bu münasibətlə QTD popeçiteli K.P.Yanovski QTD-nin 8 fevral 1879-cu il 654 nömrəli sərəncamında qeyd edilirdi: “Bütün məktəb kollektivi əlbir olaraq, yuxarı siniflərdə şagirdlərin ev oxusu üçün... necə rus dilində, eləcə də xarici dillərdə, qədim və müasir xarici dillərdə olan ən yaxşı əsərlər təyin etməlidirlər. Əlbət ki, şagirdlərin onlarla(əsərlərlə-Y.Q.) tanışlığı başqa fənlərin öyrənilməsinə də kömək edəcəkdir... təyin edilmiş bu əsərlərdən müxtəlif tədris sənədlərinə dair məlumatlarla istifadə etmək lazımdır.

Nəhayət, şagird oxuduğu əsərə dair müəllimin razılığı ilə qədim və ya müasir xarici dillərin birində ifadə yazmalıdır. Tədris fənləri arasında belə bir əlaqədə gözləmək olar ki, şagird nəinki müstəqil fəaliyyət vərdişi qazanır, eləcə də orta məktəblərdə öyrənilən dillərdə ədəbiyyatdan istifadə etmək bacarığı əldə edir ki, bununla da bu və ya digər dilin tədrisinin məqsədi təşkil edilə bilər, təəssüf ki, bu məqsədə hər yerdə nail olunmur.

Aşağı siniflərdə əlavə məşğələlərdə, məsələn, müəliə zamanı, onlara (şagirdlərə-Y.Q.) nəzərdə tutulan məqalənin qiraətində rast gələn müxtəlif söz və ifadələri tanış etmək lazımdır. Ayrı-ayrı bu və ya digər söz və ifadələrin şagirdlərə şüurlu olaraq mənimsədilməsi məqsədi ilə, onlar imkan daxilində mütləq tərcümə edilməlidir.

Ancaq xarici dillər üzrə də şagirdlərin sinifdənxaric müəliəsi zəif və səmərəsiz idi. Şagirdlərin xarici dillərdə müəliəsi dərsləklərlə məhdudlaşdı. Müəliyəyə rəhbərlik ardıcıl aparılmalıdı. Mənbələrin birində deyilirdi:” Aydınır ki, müasir xarici dillərdə ədəbiyyatdan istifadə etmək bacarığı bizim məktəblərdə heç vaxt məqsədə çatdırılmamışdır və şagirdlər tərəfindən bircə qrammatik qaydaların öyrənilməsi və müntəxəbatdan tərcümələr vasitəsilə məqsədə çatmaq olmaz: yalnız şagirdlər məktəbi qurtarana qədər məktəbin özündə xarici dildə ədəbi əsərlərin sərbəst müəliəsinə dair sadədən başlayaraq tədricən mürəkkəbə doğru aparılan təlim onlara(şagirdlərə) bu dilin ədəbiyyatından istifadə etmək imkanı verir. Xarici ədəbi əsərlərin belə sərbəst müəliəsinə zəruriliyi bizim orta məktəblərdə yeni dillərin tədrisini yaxşılaşdırmasına aid məsələlər müzakirə edən komissiyanın da nəzərinə çatdırılmışdır.(QTD popeçitelinin 1879-cu il sərəncamı, T. 1879,№ 4)

Qeyd edilən qüsurların aradan qaldırılması məqsədi ilə 80-ci illərdən başlayaraq məktəb kitabxanalarında şagirdlərin xarici dillərdə

sərbəst mütaliələri üçün xarici dillər(alman və fransız) şöbəsi təşkil edilməyə başlandı. (QTD-nin 1883-cü il hesabatı, T. 1884, səh.3-4). Bunun da şagird mütaliəsinin təşkili üçün böyük əhəmiyyəti oldu.

Natamam orta və orta məktəb şagirdlərinin sinifdən xaric mütaliəsi işində ən çox istifadə edilən üsullardan biri də söhbətlər və oxunmuş əsərlərin qısa məzmununun nəql etdirilməsi, bunlara dair konspekt və referatların yazılması idi. Təlim və tərbiyə keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şagirdlərin əqlini inkişaf etdirmək məqsədi ilə onlara ev tapşırığı olaraq bütün fənlərə dair müəyyən əsərlərin mütaliəsi tapşırıldı, vaxtaşırı şagirdlər tərəfindən oxunmuş və oxunacaq əsərlərə aid ədəbi söhbətlər təşkil edildi (17c).

Natamam orta və orta məktəblərdə ibtidai və qəza məktəb kitabxanaları ilə müqayisədə sinifdən xaric mütaliyə daha ciddi fikir verilirdi. Şagirdlərin sinifdən xaric mütaliəsinin daha səmərəli olması üçün müxtəlif metod və üsullardan istifadə edilirdi. Belə ki, natamam və orta məktəb şagirdlərinin musiqiyə marağından istifadə edən müəllimlər şagirdləri belə tədbirlərə o şərtlə buraxırdılar ki, onlar ən yaxşı mütaliəçi olsunlar. Tədbirdə iştirak edən şagirdin mütaliə keyfiyyəti hərtərəfli yoxlanılırdı.

Bu baxımdan QTD-nin popeçitelinin 1880-ci il hesabatında dairəyə daxil olan natamam orta və orta (progimnaziya və gimnaziya) məktəblərinin bir çoxunda məktəblərin ictimaiyyətlə yaxınlaşması nəticəsində müəllim və şagirdlərin təşəbbüsü ilə ifaçıları şagirdlərdən olan ədəbi-musiqi səhərciklər və gecələr təşkil edilirdi. Şagirdlər bu tədbirlərə o şərtlə buraxılırdı ki, onlar müəllimlər tərəfindən seçilmiş və tapşırılmış ədəbi əsərlərin mütaliəsini şüurlu, aydın, yüksək, bundan başqa xoş avazla ifadə edə bilsinlər; həmçinin yaxşı mahnıları aydın, səlis və lazımı qaydada yerinə yetirə bilsinlər. Belə yığıncaqların Qafqazda çox əhəmiyyət daşıdığı vurğulanırdı.

Ədəbi söhbətlər Bakı realını məktəbində daha nümunəvi təşkil edilmişdir: oxunmuş və oxunacaq əsərlərə aid aparılan söhbətlərdə şagirdlər müəllimə və yoldaşlarına şəxsi mütaliələri haqqında məlumatlar verib maraqlı epizodlar və süjetlər danışırtdılar. Söhbətlər qeyri rus şagirddə düzgün rus nitqinin formalaşmasına kömək edirdi. Söhbətlər həm də fənn materiallarının dərinədən mənimsənilməsinə və mütaliyəyə ciddi münasibətə xidmət edirdi(23).QTD popeçitel Şurasının iclasında qeyd edilir ki, ədəbi söhbətlər təlim və təhsilin gedişinə müsbət təsir göstərir, bu iş şagirdlərin yazılı və şifahi nitqlərinin yaxşılaşdırılmasında ən qəşəng və faydalı məşğələlərdən biridir(17ç).

Sinifdən xaric mütaliyəyə həsr edilmiş ədəbi və elmi söhbətlərə şagirdlər 2-3 həftə qabaqcadan hazırlanırdılar. Müəllim və ya kitabxanaçının tapşırığı ilə şagirdlər hər hansı fənnə dair tövsiyə edilən

əsərləri oxuyub ya konspekt tuturdular, ya da referat yazırdılar. Sınıfdən və məktəbdən xaric oxunmuş əsərlərə dair konspekt və referatların yazılmasına Bakı realını məktəbinin yuxarı siniflərində ciddi fikir verilirdi. Orada bu işlərin nəticələri vaxtaşırı pedaqoji şuralarda müzakirə edilib lazım olan pedaqoji və metodiki işlər aparılırdı(17d).

Oxunmuş əsərlərin müzakirəsi üçün opponentlər təyin edilirdi. Opponentlər müəllimin göstərişi ilə ədəbi və ya elmi söhbətin keçirilməsinə 2-3 gün qalmış tapşırılmış əsəri mütaliə edən yoldaşlarının konspekt və ya referatlarını oxuyub tanış olurdular. Söhbət zamanı opponentlər çıxış, tənqid və təkliflər edirdilər, əsər və onun haqqında yazılmış rəylər barədə fikir mübadiləsi gedirdi. Müəllim mübahisəyə rəhbərlik edirdi və söhbətin sonunda danışq və fikirləri yekunlaşdırıb öz rəyini deyirdi(17e).

Aparılan ədəbi söhbətlər fərdi və kütləvi formada aparılırdı. Kütləvi formada olan söhbətlər daha məqsəduyğun və təsirli hesab edilirdi. Belə ki, şagird mütaliəsinə həsr edilmiş belə söhbətlər valideynləri məktəbə yaxınlaşdırırdı, şagirdləri məktəbin məqsədinə uyğun ruhda tərbiyə edirdi və onların asudə vaxtları səmərəli təşkil olunurdu. QTD-nin popeçitel şurasında deyilirdi: “Mütaliə və söhbətin məharəti təşkilində şagirdlər məktəbin tələb etdiyi ruhi qida keyfiyyətini anlayırlar,...zəhmət çəkmədən maarifçi dostlara (valideynlərə-Y.Q.) yaxınlaşırlar. Eləcə də gəncliyin yüngülxasiyyətliliyi sakit zövq və əyləncələrə qapılır və şit ədəbzlığa toxunurlar...”(17ə).

Baxmayaraq, tərəqqipərvər elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin əsərlərinə aid şagirdlərin mütaliəsi ilə əlaqədar olan ədəbi söhbətlər proqram materialını möhkəmləndirir, şagirdlərin əxlaq və estetik tərbiyəsini zənginləşdirirdi, ümumiyyətlə təlim və tərbiyənin keyfiyyətini yüksəldirdi (24), lakin şagirdlərdə ictimai mühitə və quruluşa qarşı etiraz hissləri, mənfi münasibətlər yaradırdı. Xüsusən 1905-1907-ci illər inqilabı ərəfəsində şagirdlər arasında nizam-intizam pozulmuşdur, onlar inqilabi ruhda çıxışlar edib mövcud ictimai quruluşa nifrət bəsləyirdilər. Bu vəziyyət QTD popeçiteli 1903-cü ildə Tiflisdə çağırılmış öz Şura iclasında orta məktəb müdirlərinin iştirakı ilə müzakirə edilərdi, işin əsl mahiyyəti ört-basdır edilib və bir çox məktəb tədirləri kimi şagirdlərin sınıfdən xaric mütaliəsinə dair ədəbi söhbətlərin də aparılmasını qadağan edir, onun fəaliyyətini anti-pedaqoji fəaliyyət kimi pislənərək qeyd edilirdi: “Pedaqoqlar tərəfindən müdafiə olunan şagird ədəbi söhbətlərinə gəldikdə Şuranın üzvlərinin diqqəti ona yönəldilmişdir ki, tənənəli, kütləvi xarakterli bu söhbətlər pedaqoji münasibətdə xoşa gəlməyəndir. Belə ki, onlar əxlaq tərbiyəsini məqsədlərinə daban-dabana zidd olan keyfiyyətlər-özünü həqiqətdə

mövcud olmayan ən yaxşı, bacarıqlı qələmə vermək cəhdi; yoldaşlarından özünü qabaqcıl göstərmək və yalan heysiyyət doğura bilər; bundan başqa belə növ söhbətlər iştirakçılara həyəcanlandırıcı təsir göstərir, onların mənəvi rahatlığını və səbrini əlindən alır, lakin şagirdlərdə belə coşğun əhval-ruhiyyəni tamamilə qəbul etmək olmaz” (17c).

Şagirdlərin estetik zövqlərinin inkişafı naminə xarici və rus müəlliflərinin ən yaxşı əsərlərinin mütaliəsi əsasında təşkil edilmiş musiqili səhərciklərin təşkili daha faydalı olurdu. Bu səhərciklərə şagirdlər yaradıcılıqla hazırlayırdılar(17, 8). Belə səhərciklərə valideynlər də dəvət olunurdu. Şuşa realnı məktəbi belə səhərcikləri daha nümunəvi təşkil edirdi (25).

Şagirdlərin estetik zövqlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ən çox geniş yayılmış iş forması teatr tamaşaları vermək idi.

Bu iş forması 2 məqsəd güdürdü: teatr tamaşaları vasitəsilə pul toplamaq, həmin pulla kitabxana fondunu zənginləşdirmək və digər məktəb avadanlıqları əldə etmək; təlim keyfiyyətinə kömək etmək və şagirdlərin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirmək idi. Lakin XX əsrin əvvəllərində QTD popeçitelinin Şurası bu iş formasını məhdudlaşdırmağı lazım bildi. Orada deyilirdi: “Tamaşalar tamamilə şagirdlərin tərbiyəsi işinə xidmət etmir, ancaq onlar fikirlərdə arzu edilməz istiqamətlər oyadır və məşğələlərin müvəffəqiyyətli gedişinə tez-tez əngəl törədir: gülməli səhnə mühit və hazırlanmış aktyorların oyunları estetik anlayışların təhrif edilməsinə xidmət edir, onların(teatr əsərlərinin-Y.Q.) mənimsənilməsinə və başa düşülməsinə xidmət etmir, məşqlər çoxlu vaxt apararaq birbaşa məşğələlərə zərər gətirir, ... Şura təklif edərki ki, məktəbdə dramatik əsərlərin mütaliəsi imkan daxilində geyimlə rollar üzrə nümayiş etdirilmədən aparılsın (17f.).

Qeyd etmək olar ki, şagirdlərin teatr tamaşalarının QTd popeçitel Şurası tərəfindən məhdudlaşdırılmasının səbəbi heç də yuxarıda qeyd edilən məqsəd güdmürdü. Bunun ictimai və siyasi mahiyyəti vardır. Belə ki, tərəqqipərvər elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin əsərlərinin şagirdlər tərəfindən camaat qarşısında nümayiş etdirilməsi və müzakirəsi şagirdləri və valideynləri çar mütləqiyyətinə nifrət ruhunda, inqilabi çıxışlar ruhunda tərbiyə edirdi. Bu baxımdan XMN (Xalq Maarif Nazirliyi) 28 iyun 1903-cü il 19744 sayılı sərəncamında şagirdlərin sinifdən və məktəbdən xaric mütaliəsinin məzmunu qeyd edilərək tapşırırdı ki, şagirdlərin mütaliəsinə nəzarət və rəhbərliyi elə etmək lazımdır ki, “onların əlinə zərərli kitablar düşməsin”(17g).

A.Qriqoryevin, Belinskinin, Brandesin, Beselovskinin, Majkovun və digərlərinin əsərlərində tərənnüm edilən tənqidi təklifləri unutmaq olmaz (17ğ). Digər mənbələrin birində deyilirdi ki, M. Qorkinin,

Nişenin, Andreevin əsərlərində “cəmiyyət və insan qaranlıq boyalarla ifadə edilmişdir, onlar (şagirdlər-Y.Q.) qərara gəlirlər ki, yaşamağa dəyməz və tam ümitsizliyə yaxınlaşırlar(17h).

Aydındır ki, bu heç də M. Qorkinin əsərlərinə verilən qiymət deyildir. Təbliğat məqsədi ilə çar mütləqiyyətinin ictimai və siyasi simasını açıb göstərən və inqilabi çevriliş tələb edən əsərlərin şagirdlər arasında mütləsiəsinin qarşısını almaqdan, xalq kütlələrini inqilabi əhval-ruhiyyədən çəkəndirməkdən başqa bir şey deyildir.

Şagirdlərin sinifdən və məktəbdənxaric mütləsiəsi ilə əlaqədar keçirilən gecələr daha geniş əhəmiyyət kəsb edirdi.

Gecələrdə elm və texnika yeniliklərini şagirdlərə çatdırmaq məqsədi ilə mühazirələr oxunurdu. Gecələrdə şagirdlər kitabxanaçının, fənn müəllimlərinin və sinif rəhbərlərinin köməyi ilə ayrı-ayrı fənlərə(tarix, fizika, incəsənət və s.) dair oxuduqları əsərlər və elmi yeniliklər haqqında mülahizələr oxuyurdular. Həmçinin belə gecələrə müxtəlif ixtisasçı alimlər, müəllimlər və həkimlər dəvət olunurdu. Onlar da elmi yeniliklər, böyük mütəfəkkirlər bəşəriyyətin mübarizləri, mübarizə yollarında onların rast gəldikləri əngəlliklər və çətinliklər haqqında, həyat mübarizəsində rast gələn çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün qarşıda duran vəzifələr və işlər haqqında mülahizələr oxuyurdular. Xüsusən məktəb həkimlərini gigiyenik qaydalar, papiros çəkməyin, spirtli içkilərin insan sağlamlığına zərəri və sairələr haqqında oxuduqları mühazirələr daha maraqlı keçirdi(17h).

Yeri gəlmişkən, İrəvan gimnaziyasında təlim işi 3 vasitə ilə aparılırdı: 1) əqli tərbiyə naminə tədris materialının düzgün tədrisinin qoyuluşu 2) Sinifdənxaric mütləsiə 3) sinifdənxaric söhbətlər. QTD-nin Popeçitel Şurasının yığıncağında qeyd edilirdi ki, yuxarı siniflərdə sinifdənxaric mütləsiə tədris müəssisəsinin özündən işləyən müəllimlərinin rəhbərliyi ilə olmalıdır. Belə ki, bəzən ola bilər ki, şagirdin əlinə ziyan gətirici kitab düşə bilər. Mütləsiə üçün seçilən kitablar ölkənin müasir yazıçılarının əsərlərindən olmalıdır (Şiller, Bayron, Höte, Şekspir, Hüqo, Yessinq və s.). Tənqidi kitabları (Apollon, Qriqoryev, Belinski, Brandes, Veselovski, Maykov və s.) yaddan çıxarmaq olmaz. Sinifdənxaric oxu ilə yanaşı uşaqları məktəbə daha da yaxınlaşdıran müsahibələr məktəb təlimində görkəmli yer tutmalıdır. Müsahibələrin maraqlı keçməsi üçün isə onun hazırlığından asılıdır. Hazırlıq isə ən azı bir neçə həftə qabaqcadan görülürdü. Müsahibədə oxunmuş əsər haqqında şagirdlər referat yazırdı, onun opponenti olurdu. Həmin opponent müsahibənin aparılmasına 2-3 gün qalmış yoldaşının kitabını oxuyurdu, yığıncaqlarda fikir mübadiləsi aparılırdı (17c).

Nəticə olaraq natamam orta və orta məktəb kitabxanaları haqqında aşağıdakıları qeyd etmək olar.

1. Natamam orta və orta məktəb kitabxanalarının sayı və onların kitab fondu ilbəl artmışdır. Onların sayı 1913-cü ildə Azərbaycanda 18-ə çatmışdır. Ancaq kitablar azlıq təşkil edirdi. Məsələn, Bakı qadın gimnaziyasının şagird kitabxanasında 1884-cü ildə bir şagirdə 0.2 adda, 0.8 nüsxə, 1890-ci ildə 2.2 adda, 3.6 nüsxə, 1913-cü ildə 4 adda, 11 nüsxə kitab düşürdü. Həmçinin mütləliyə üçün nəzərdə tutulan kitabların əksəriyyəti şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun deyildir.

2. Şagirdlərin sinifdən və məktəbdənxaric mütləliyi ilə əlaqədar olaraq natamam orta və orta məktəb kitabxanaları vasitəsilə aparılan işlər nümunəvi və rəngarəng olub, şagirdlərin təlim və tərbiyəsi işində başlıca rol oynamışdır. XMN sərəncamında qeyd edilirdi: "... mütləliyə edilən əsərlərin, ədəbi əsərlərin, ədəbi söhbətlərin və sinifdənxaric mütləliyi təşkil tərcüməsi məktəb təliminin məhsuldarlığını artırmaq vasitəsi kimi gənclərə geniş fikir, ruhi əməyə hörmət, layiqli tələbkarlıqla öz yazılı və şifahi nitqinə düzgün münasibət cəhdi öyrədir"(17i).

QTD-ə daxil olan tədris müəssisələrinin pedaqoji şuraları bu məsələ barədə öz fikirlərini qeyd edirdilər: " Sinifdənxaric məşğələlərin ən faydalıları ev oxusu və ədəbi söhbətlərdir. Ancaq bununla göstəridilər ki, sinifdənxaric oxu ilə güdülən ən yaxşı məqsədə nail olmaq üçün şagird kitabxanalarının yaxşılaşdırılmasında və onların düzgün təşkilində inadlı ehtiyac meydana çıxır(17j).

3. Kitabxanaların iş üsulları vahid sistem təşkil etmirdi: kiçik bir məktəbdə hər sinif üçün ayrı kitabxanalar düzəldilmişdir, digərində onlar yaş dərəcələrinə görə bölünmüşdür, üçüncüsündə elmi ixtisaslar üzrə bölünmüşdür. Kitablar şagirdlərə ya sinif rəhbərləri, ya ixtisaslar üzrə fənn müəllimləri, ya da xüsusi kitabxanaçılar tərəfindən verilir. Kitab verilişi qaydası da eyni deyildir: bəzi məktəblərdə hər gün, bəzilərdə isə təyin edilmiş gün və saatlarda verilir. Oxu otaqları yalnız pansionu olan məktəblərdə düzəldilmişdir ki, bu da yalnız pansionçular üçün idi. Mütləliyə nəzarət müxtəlif idi: bəzilərdə mütləliyin yoxlanışını sinif rəhbəri, bəzilərdə fənn müəllimləri, bəzilərdə isə kitab mütləliyə etmiş məktəb işçisi aparırdı. Şagirdlər müəllimlərə oxuduqları kitablar haqqında aşağı siniflərdə şifahi, yuxarı siniflərdə isə yazılı hesabat verirdilər. Başqa bir məktəbdə isə şagirdə verilən kitab müəllim tərəfindən oxunurdu və kitabın məzmunu haqqında suallar yazılıb kitabın ilk səhifəsinə yapışdırılırdı. Şagird kitabı mütləliyə etdikdən sonra suallara cavab yazırdı. Beləliklə, verilən suallar şagirdlərə kitabla şüurlu rəftar öyrədirdi.(17q).

Kitabxana otaqları əksər məktəblərdə normal vəziyyətdə deyildir. Əksər kitabxanaların oxu otaqları yox idi. Ancaq sonradan məktəblərdə oxu otaqlarının təşkili işində QTD popeçiteli böyük əhəmiyyət verirdi. Mənbələrin birində deyilirdi: “Məktəbin həyatında oxu zalı çox real rol oynaya bilər. Məktəb günün müxtəlif saatlarında hər zaman şagirdlərin bir hissəsi bu və ya digər səbəb üzündən boş qalırlar. Bezikən və bekar şagirdlər üçün oxu zalı əla sığınacaqdır. Arzu edilir ki, belə oxu zalları şagirdlər üçün nahar vaxtlarından sonra da açıq olsun. Müəllimlərin şagirdləri oxu zalı və kitabxana müdirlərinin köməyinə cəlb edilməsini lazımdır bilmirdi.

4. Şagirdlərin sinifdən və məktəbdənxaric mütaliəsinə zəif rəhbərlik edilirdi, bütün şagirdlər mütaliəyə cəlb edilmirdi. Bunun da iqtisadi səbəbi olmuşdur. Belə ki, Gəncə gimnaziyasından başqa heç bir məktəbdə kitabxanaya və şagirdlərin sinifdən və məktəbdənxaric mütaliəsinə rəhbərlik edən şəxslərə maaş verilmirdi. Kitabxana müdirləri yalnız cüzi mükafat alırdı.

Nəhayət, 15-23 dekabr 1903-cü ildə Tiflisdə çağırılmış QTD popeçitelinin Şurası şagirdlərin sinifdən və məktəbdənxaric mütaliələri ilə əlaqədar olaraq orta məktəb kitabxanalarının vəziyyətini müzakirə edərək aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir.

1) Şagird kitabxanasını yaxşılaşdırmaq və onların xüsusi şöbələrə ayırmaq zəruridir: onların rəhbərliyini müvafiq fənn müəllimlərinə tapşırmaq.

2) Kitab verilişində şagirdin marağını istiqamətləndirə və qaydaya sala bilən müəyyən suallar qoymaq lazımdır.: bununla bərabər aşağı siniflərdə kitabların məzmununu tamamlayan suallar qoymaq təklif olunur, yuxarı siniflərdə isə müəllifin hər hansı bir məsələdə nəzər sistemini əhatə edən, həyat hadisələrini və iştirak edən şəxslərin (əsərdə-Y.Q.) xarakterlərini aydınlaşdırma bilən suallar tərtib etmək arzu olunur;

3) Elə əsərlər irəli sürmək lazımdır ki, onların məzmunu ilə həmin sinfin şagirdləri mütləq tanış olsunlar;

4) Mütaliə elmi-ədəbi söhbətlərdə əlaqədə olmalı, onun yoxlanması müvafiq fənn müəllimləri tərəfindən aparılmalıdır;

5) Sinif rəhbəri müxtəlif ixtisaslar üzrə mütaliənin bərabərliyini izləməli və sinfin hər yarım ildə sinifdənxaric mütaliəsinin hesabatını pedaqoji şuraya təqdim etməlidir;

6) Pedaqoji sovetlər məktəblərdə oxu otaqlarının açılmasına və təşkilinə cəhd göstərsinlər, bunlar (çox otaqları-Y.Q.) şagirdlərə nahar vaxtlarından sonra yaxşı kitablar haqqında söhbət imkanı yaradır və həm də məktəb günü müddətində boş şagirdlərə xidmət edə bilər”(26). Ancaq qeyd edilən tələblər problem olaraq qalırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Qafqaz Tədris dairəsinin (QTD) 1882-ci il hesabatı, Tiflis (T) 1883-cü il, səh. 129, 179, 182.*
2. *Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (GRMDTA) Fond(f) 423, Siyahı(s) 1, iş 29, vərəq (v) 27, s.3, iş. 174, v. 31, 43.*
3. *Fond 423, s.1, iş 177, v. 172 arxa.*
4. *GRMDTA, fond 416, s. 3, iş 474, v. 43-44; QTD popeçitelinin 1869-cu il sərəncamı, T.1969, №4, səh.25.*
5. *GRMDTA, f.423, s. 1, iş 29, v. 97, 101.*
6. *GRMDTA, f. 422, s.4, iş 136, v. 39.*
7. *DTD-nin 1883-cü il hesabatı, T. 1984, səh.2-3.*
8. *GRMDTA, f. 422, s.4, iş136, v.40 arxa, v. 52 arxa.*
9. *QTD-nin 1882, 1883, 1884-cü il hesabatları, T. 1883, 1884, 1885-ci illər üzrə səh.33, 36, 2.*
10. *QTD hesabatları: 1884 (cədvəllər, 6,7, 36, 66, 67, 98, 130, 132, 133, 156; T. 1885; 1900-cu il, T. 1901, cədvəllər-25, 77. 106, səh.54, 135, 167; 1902, T.1903, cədvəllər: 1,2, 25, 32, 77, 108, səh.6,7,8,9,111,135,174; 1913, T. 1914, cədvəllər: 1, 16, 17, 36, 51, 84, 138, 164.*
11. *GRMDTA, f. 416, s.3, iş 496, v.15, 21.*
12. *GRMDTA, f. 423, s.1, iş 38, v. 17.*
13. *GRMDTA, f. 416, s.3, iş 496, v.14.*
14. *QTD popeçitelinin 1882-ci il hesabatı, T. 1883, səh.129, 179, 182.*
15. *QTD popeçitelinin 1888-ci il hesabatı, T. 1889, səh.34.*
16. *Soposinskiy A. Ukazatel kniqam, Kiyev, 1887, səh.1, 2.*
17. *Jurnal zasedanii popeçitetskoqo soveta KYO. Na prava rukopisi, T. 1904, III, XVI bölmə, səh.7.*
- 17a. *Yenə orada, III hissə, II bölmə, səh.7.*
- 17b. *QTD popeçitelinin şurasının iclaslarının jurnalı. Əlyazma hüququnda, T. 1904,III hissə, II bölmə, səh.7.*
- 17c. *III hissə, VIII bölmə, səh. 59-60.*
- 17ç. *QTD popeçitelinin şurasının iclasları jurnalı, T. 1904, səh. 59..*
- 17d. *QTD popeçiteli şurasının iclasları jurnalı, T. 1904, III hissə, IV bölmə, səh. 17, 26.*
- 17e. *Yenə orada səh.19.*
- 17ə. *Yenə orada səh.60.*
- 17f. *QTD popeçitelinin 1883-cü il hesabatı, T. 1884-cü il, səh.55.*
- 17g. *QTD popeçiteli şurasının iclasları jurnalı, səh.7, 18-19.*

- 17ğ. *Yenə orada. III hissə, Iv bölmə, səh.18-19.*
 17h. *Yenə orada. III hissə, II bölmə, səh.7.*
 17x. *Yenə orada səh.79, 94.*
 17i. *Yenə orada səh.79-94.*
 17j. *Yenə orada səh.77*
 17q. *Yenə orada səh.77.*
 18. *Саков Н. С. Т. Внеклассной чтения учащихсией Кафказскайа школа.(jurnal), Т. 1913, səh.10*
 18a. *Кафказскайа школа (jurnal), Т. 1913, s.12-13.*
 18b. *Yenə orada səh.9.*
 18c. *Yenə orada səh.13.*
 19. *QTD рореçителинин 1883-сü il hesabatı, Т. 1884, səh.55.*
 20. *GRMDTA, f. 416, s.3, iş 475, v.44, QTD рореçителинин 1869-cu il sərəncamları, Т. 1869, N 4əh.25.*
 21. *QTD рореçителинин 1905-ci il hesabatı, Т. 1906, səh.7.*
 22. *GRMDTA, f. 416, s.3, iş 535, v.7-8.*
 23. *QTD-nin sərəncamları 1881-ci il, Т. 1881.ş №2, səh.12.*
 24. *QTD рореçителинин 1882-ci il hesabatı, Т. 1883-сü il səh.60.*
 26. *QTD xalq məktəbləri Direktorlarının və İnspektorlarının 1903-1904-сü illər üzrə hesabatları, Т. 1904, səh.154-155.*

Й.ГАЗИЕВ

**“НЕПОЛНЫХ БИБЛИОТЕКИ НЕПОЛНЫХ СРЕДНЫХ И
 СРЕДИЛЯ ПОЛНЫХ СРЕДНЫХ ШКОЛ”,
 СУЩЕСТВУЮЩИХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
 РЕЗЮМЕ**

В сооветствии политикой царской России пользование местных жителей для более благоприятных намерений и политику обрусования, по Уставу 1864 года в Азербайджане были созданы 18 средних школ и были предоставлены библиотеки на базе школьных библиотек.

Главное значение средних школьных библиотек было в том, что они служили не только ученикам и учителям, в том числе они служили для сельского и городского общества. Эти библиотеки сыграли главную роль в образовании и учеников, и учителей и народных масс.

Y. GAZIYEV

**“THE SECONDARY AND INCOMPLETE SECONDARY
SCHOOLS” IN AZERBAIJAN
SUMMARY**

According to Russia`s tsar aim of using the local population for more suitable purpose and Russianized policy 18 libraries were formed in these schools on the convention which is hold in 1864 in Azerbaijan.

The one main of the service of city school libraries had been that they served not only students and teachers but also played a great role in educating the city and village community.